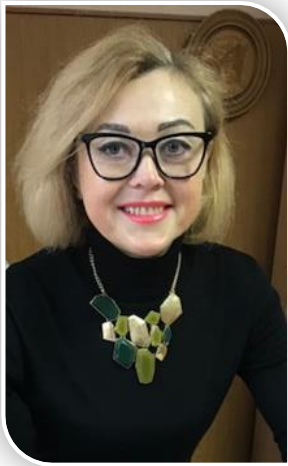


ОСВІТА І МИСТЕЦТВО



Ірина СОРОКА,

*методист відділу виховної роботи та позашкільної освіти
Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної
освіти імені К.Д. Ушинського*

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО КРАЮ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

*«Спів єднає серця, бо в гармонії голосів
народжується гармонія душ»*

Григорій Сковорода

У першій частині статті ми простежили, як історичні події, суспільні зміни та політичні процеси XVII–XVIII століть впливали на розвиток музичної культури Чернігівщини. Ми побачили, що саме тут формувалися музичні цехи й кобзарські братства, що стали носіями національної пам'яті та духовної традиції. Вони заклали основу для становлення регіональної музичної школи, яка поєднувала професійне виконавство з глибокою культурною місією.

Проте поза увагою музикознавців залишаються численні маловідомі діячі та осередки, які творили неповторне музичне середовище краю. Їхні імена не завжди збереглися, однак саме вони забезпечували щоденне звучання духовної музики в монастирських хорах, школах і маєткових капелах. Завдяки їхній праці формувався стиль чернігівської музичної традиції, що поєднував партесний спів із місцевими обрядовими особливостями та впливав на покоління співаків та слухачів.

Друга частина статті присвячена постатям і явищам музичної історії Чернігівщини. Ми простежимо, як регенти, композитори та викладачі монастирських шкіл Чернігова навчали хористів музичному мистецтву, формуючи регіональну спадщину, що стала важливим чинником у становленні української культурної ідентичності. Мета цього дослідження — ознайомити педагогів та учнів із маловідомими сторінками історії музичного мистецтва краю й показати можливості використання цих знань у навчальному процесі.

Упродовж XVII–XVIII століть Чернігівщина була не лише стратегічною частиною Лівобережної України, а й значним культурним центром — справжньою колискою української музичної традиції. Тут тісно перепліталися духовність, освіта та мистецтво. У Чернігові, Ніжині та Новгороді-Сіверському виникли перші професійні музичні школи, що виховали композиторів і музикантів, відомих далеко за межами України. Вони стали символами європейського прориву українського бароко й класицизму. Поруч із цими

славетними митцями значну частину спадщини творили регенти, викладачі та композитори монастирських хорів і маєткових капел, чиї імена залишилися малознаними. Саме вони щоденно забезпечували звучання духовної музики в монастирях та храмах Чернігова, формуючи неповторний стиль місцевого духовного концерту.

У цей час Чернігів постає як важливий осередок музичного життя Лівобережної України. Тут зароджувалася унікальна традиція церковного співу й музичної освіти, що поєднувала барокове мистецтво з українською обрядовістю. Велику роль у цьому відігравали монастирські хори та співацькі школи, які заклали основу розвитку духовної музики регіону.

Серед чернігівських монастирів особливе місце займали Єлецький Успенський — один із найдавніших і найавторитетніших духовних центрів Лівобережної України, Троїцько-Іллінський із глибокою традицією літургійного співу та освітньої діяльності, Вознесенський, що хоч і менш досліджений, але згадуваний у контексті хорових практик, а також Борисоглібський собор — важливий храмовий осередок, де звучала партесна музика. Усі вони мали власні хори, що виконували богослужбовий репертуар у партесному стилі, запозиченому з київської традиції.

Хорові колективи формувалися з професійно підготовлених співаків — ченців і світських музикантів. Їхній репертуар охоплював псалми, канти, духовні концерти, музику для святкових богослужінь, похоронів і хресних ходів, тобто виконувалися адаптовані твори для місцевих обрядових потреб. Монастирі мали власні нотні архіви, де зберігалися твори як відомих композиторів (іноді з Києва чи Москви), так і анонімні партитури місцевих регентів. Часто монастирські хори співпрацювали з маєтковими капелами Ніжина, Прилук, Батурина, де старшина запрошувала чернігівських співаків для виконання духовної музики на богослужіннях у приватних храмах.

Особливої уваги заслуговує Єлецький монастир, відомий багатими нотними архівами та високим рівнем виконавської майстерності хору, що підтверджується згадками в архівних документах. Саме тут звучали твори знаних композиторів і анонімних авторів, що формували стиль чернігівського духовного концерту — поєднання барокового звучання, народної інтонації та церковної строгості. Єлецький монастир був одним із найвпливовіших духовних центрів Чернігівщини.

Музичне життя монастиря не обмежувалося лише хоровим співом. Воно було тісно пов'язане з освітньою діяльністю, адже саме при монастирях формувалася система навчання, яка поєднувала духовність і мистецтво. Монастирські школи Чернігова стали важливими центрами культурної та духовної підготовки. Тут навчання грамоти й богослов'я органічно перепліталось з музичною практикою, виховуючи майбутніх співців, регентів і композиторів.

Такі заклади виникали при православних монастирях Чернігова, Ніжина та Новгород-Сіверського. Їхньою метою був захист православної традиції від католицьких та уніатських впливів, тому музична освіта була нерозривно пов'язана з богослужінням. При Єлецькому та Троїцько-Іллінському монастирях діяли школи, що поєднували загальну освіту з музичною підготовкою. Вони перебували під омофором архієпископа Лазаря Барановича, який активно підтримував розвиток співочої культури.

Учні здобували знання, необхідні для служіння в церкві: грамоту та богослов'я — щоб розуміти тексти Святого Письма; спів та нотну грамоту — для участі в церковних хорах; літургійний порядок — щоб правильно виконувати богослужбові піснеспіви. Особливе місце відводилося основам теорії музики та поліфонії, що поступово готувало вихованців до складних форм партесного співу й відкривало шлях до високої майстерності.

Життя учнів монастирських шкіл було суворим і водночас насиченим духовними та мистецькими практиками. Кожен день мав чіткий розпорядок, що поєднував молитву, навчання й спів. День починався зі спільної молитви в храмі. Учні брали участь у ранковому богослужінні, де вже мали можливість практикувати спів у хорі. Це був

своєрідний вступ до навчального дня, що налаштовував їх на дисципліну й духовну зосередженість. Після богослужіння розпочиналися заняття з грамоти та богослов'я. Вихованці вчилися читати й тлумачити Святе Письмо, засвоювали основи церковнослов'янської мови, знайомилися з богословськими текстами. Це було фундаментом, без якого неможливо було зрозуміти й правильно виконати літургійні піснеспіви.

У другій половині дня учні переходили до музичних дисциплін. Вони опановували нотну грамоту, вправлялися у співі, вивчали поліфонію та поступово готувалися до складних форм партесного багатоголосся. Репетиції в хорі поєднувалися з індивідуальними заняттями, що формували виконавську майстерність. Вечір знову завершувався молитвою й співом, який ставав не лише навчальною вправою, а й духовним переживанням.

Таким чином, монастирські школи Чернігова були не лише осередками духовної освіти, а й справжніми музичними майстернями, де закладалася професійна основа української музичної культури. Навчальний процес поєднував теоретичні знання з практикою, духовну підготовку з мистецькою вправністю.



Пропоную оживити історичну картину й перенестися крізь століття до одного з чернігівських монастирів доби бароко. Уявімо, як у тиші келій та під склепіннями храму проходили будні й навчальні дні учнів монастирських шкіл XVII–XVIII століть. Тут, серед молитви й співу, вони здобували грамоту, пізнавали богослов'я, опановували нотну науку й мистецтво багатоголосся. Кожен день був сповнений дисципліни й духовної зосередженості, а водночас — творчого пошуку, що формував майбутніх співців, регентів та композиторів. Саме в цих стінах народжувалася музична традиція, яка піднесла українське барокове мистецтво до високого рівня й залишила глибокий слід у культурній спадщині...

Ще до сходу сонця дзвони кличуть до храму. Учні, зодягнені в прості полотняні свитки, поспішно сходяться до монастирського двору. Ранкова молитва благословляє день: спів у хорі звучить стримано й урочисто, а кожен голос стає частиною великої гармонії. Для юних співців це перша щоденна практика, де вони вчать слухати одне одного й відчувати ритм богослужіння.

Після служби учні прямують до класу — невеликої кімнати з лавами й столами, де пахне воском і старими книгами. Тут вони вчать читати церковнослов'янською, розбирають тексти Святого Письма, слухають пояснення наставника. Грамота й богослов'я — основа їхнього навчання, адже без розуміння слова неможливий і спів.

Опівдні розпочинається музичне навчання. Учні збираються в келії й починають співати псалми та канти. Наставник уважно слухає, виправляє інтонації, навчає тримати вокальну лінію. Потім формується ансамбль: кожен отримує свою голосову партію, і багатоголосся поступово складається в єдину тканину співу. Найскладніші вправи — партесні концерти, де кожен голос має власну вокальну партію, але всі разом творять величну поліфонію.





Після співу учні сідають за книги й вправляються в нотній грамоті. Вони вчаться розпізнавати знаки, ритми, читати з листа. Наставник показує, як записати мелодію, як правильно розташувати голоси. Це навчання вимагає терпіння, але відкриває шлях до складних творів, які без нотної науки були б недосяжними.

Найздібніші учні залишаються після занять, щоб опанувати мистецтво керування хором: як показати знак рукою, як організувати репетицію, як пояснити співцям зміст тексту. Регент мав бути не лише музикантом, а й духовним наставником, тому навчання поєднує техніку диригування з богословською глибиною.

Коли сонце хилиться до заходу, учні знову збираються в храмі. Вечірня служба завершує день. Хор звучить повніше й упевненіше, ніж уранці: кожен учень вкладає у спів не лише голос, а й працю цілого дня. Після служби вони повертаються до келій, де ще довго перегукуються рядки псалмів і відлунює поліфонія партесних концертів.

Так минали дні учнів монастирських шкіл Чернігова. Їхнє життя було сповнене молитви, навчання й співу, дисципліни й творчості. У цих стінах формувалася не лише музична майстерність, а й духовна зрілість, що робила їх майбутніми співцями, регентами й композиторами, здатними примножити славу українського барокового мистецтва.

Щоб зрозуміти роль монастирських шкіл у розвитку барокового хорового мистецтва, варто докладніше розглянути сам процес навчання: які методи застосовували наставники, як поєднували богословську підготовку з музичною практикою та яким чином виховували майбутніх співців та регентів.

Методи музичного навчання в монастирських школах Чернігова поєднували теорію з практикою, духовну підготовку з мистецькою освітою. Учні не лише здобували знання, а й одразу застосовували їх у богослужіннях та хорових виступах. Щоденні вправи ставали невід'ємною частиною освітнього процесу: вони були водночас і молитвою, і школою майстерності, адже кожен звук мав звучати точно і благоговійно. бо він був не просто музичним елементом, а духовним переживанням. Хорові заняття виховували слухову дисципліну, відчуття гармонії та відповідальність за спільне звучання, формуючи в учнів навички ансамблевого співу й внутрішню зосередженість.

Основою навчання залишався хоровий спів. Учні засвоювали традиційні наспіви й поступово входили у світ багатоголосся. Викладання охоплювало кілька напрямів: **основи** музичної грамоти (читання нот, ритмічні вправи, інтервали), поступове ознайомлення з церковними ладами та елементами поліфонії, практику співу (щоденні репетиції в хорі), а також регентські навички (підготовку майбутніх керівників хорових колективів). Навчання мало практичний характер: учні одразу брали участь у богослужіннях, формуючи склад хору при храмі чи монастирі. Репертуар включав церковні піснеспіви, канти, псалми та партесні концерти, що поєднували барокову поліфонію з українською інтонаційною традицією. Найвищим щаблем підготовки було поступове введення до практики партесного співу — складних багатоголосних концертів, де кожен голос мав власну партію, але всі разом творили величну поліфонію.

Регулярні заняття становили основу музичної підготовки, допомагаючи учням поступово набувати майстерності у виконанні та водночас слугували духовною практикою,

адже кожен звук мав звучати чисто й щиро, як молитва. Хорові репетиції формували ансамблі, де кожен виконував власну партію, набуваючи досвіду багатоголосного співу та формуючи слухову дисципліну. Особливе місце займав партесний спів — складні багатоголосні концерти, що вимагали точності, уважності й високої концентрації. Саме він став новим етапом розвитку української церковної музики, поєднавши барокову складність із національною інтонаційною основою. Для юних співців це було не лише навчанням, а й глибоким духовним досвідом, який формував внутрішню зосередженість і відчуття гармонії.

Навчання починалося з основ — грамоти та богослов'я. Учні мали навчитися читати й розуміти тексти Святого Письма, адже саме вони були фундаментом духовного життя. Паралельно викладали основи музичної грамоти, що передбачали поступове засвоєння нотних знаків, ритму та інтервалів за принципом «від простого до складного»; на подальших етапах учні переходили до перших вправ у багатоголосному співі та ознайомлення з елементами поліфонії. Важливим етапом вокальної практики було читання нот з листа — уміння одразу виконати новий твір без попередньої підготовки. Це розвивало музичну пам'ять, уважність і дозволяло швидко опановувати репертуар, відкриваючи шлях до складних форм ансамблевого співу.



Теоретичні знання завжди поєднувалися з практикою, адже кожне заняття завершувалося співом у хорі. Найздібніших учнів готували до особливої ролі — керівників хорів. Вони опановували мистецтво диригування, організацію репетицій, інтерпретацію тексту та вміння поєднувати богословський зміст із музичною виразністю. Регент був не лише наставником, а й духовним провідником колективу, який відповідав за гармонію голосів і змістовне наповнення співу. Це вимагало від нього високої культури мислення, знання богослов'я й тонкого музичного слуху. Так формувалася нова генерація керівників хорів, здатних вести співочі колективи на високому професійному рівні та передавати учням не лише технічні навички, а й духовну глибину.

А тепер, уявімо... Під високими склепіннями храму розливається спів. Голоси, ще юні й несміливі, зливаються в єдину хвилю, що здіймається до небес. Кожен звук — наче молитва, кожна нота — як подих душі. Учні монастирської школи стоять поруч, плечем до плеча, і слухають один одного. Один голос веде, інший підтримує, третій вплітає тонку мелодійну нитку. Так народжується гармонія — не лише музична, а й духовна.

Хор — це більше, ніж спів. Це школа терпіння й уважності, де кожен учень вчиться стримувати себе заради цілого, де особисте зникає в єдності багатоголосся. Тут формується не лише майстерність, а й братерство, що єднає співців у спільній молитві. Канти й псалми звучать просто й щиро, мов голос народу. А партесні концерти розкривають велич барокової поліфонії: кожен голос має свою дорогу, але всі разом вони сходяться в небесному світлі музики. І коли останній акорд завмирає під склепінням храму, тиша стає продовженням співу. У цій тиші — відлуння молитви, відлуння праці й навчання, відлуння юних сердець, що щодня вчаться бути частиною великої гармонії.



Таким чином, монастирські школи Чернігова стали середовищем, де музика й духовність творили єдине ціле, формуючи неповторну барокову традицію співу. Їхня справжня цінність полягала не лише в методах навчання чи організації освітнього процесу, а й у здатності виховувати покоління співаків, які зберігали духовну спадщину краю.

За кожною освітньою практикою стояли живі люди — ті, хто власним талантом і натхненням закладав основи музичного виховання та творив хорову культуру Чернігівщини. Музична традиція XVII–XVIII століть формувалася не лише завдяки системі навчання, а й завдяки конкретним особистостям — архієпископам-покровителям, композиторам-реформаторам та численним анонімним регентам, чиї твори збереглися в архівах. Саме вони надали чернігівській музичній школі неповторного звучання й заклали основу для розвитку української духовної музики. Їхня діяльність стала живим свідченням того, що за кожною освітньою практикою стоїть людська ініціатива, талант і духовна відданість.

У цьому контексті особливого значення набуває постать архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича (бл. 1593–1693) — видатного богослова, письменника, проповідника й культурного діяча доби бароко. Його ім'я нерозривно пов'язане з розвитком освіти та духовного життя Чернігівщини, але не менш вагомим був його внесок у становлення музичної культури регіону. Баранович добре розумів значення співу як духовного інструмента, що здатний не лише прикрашати богослужіння, а й формувати внутрішню єдність громади.

Саме під його омофором діяли школи при Єлецькому та Троїцько-Іллінському монастирях, де виховувалися майбутні співці, регенти й композитори. Він підтримував створення умов для розвитку хорової традиції, яка поєднувала богословську глибину з мистецькою виразністю. Баранович сприяв укладанню нотних архівів, заохочував музичне навчання поряд із грамотою та богослов'ям, а також підтримував регентів, які навчали учнів мистецтву багатоголосного співу й формували професійну основу чернігівської хорової культури.

Його діяльність мала визначальне значення: завдяки підтримці архієпископа Чернігівщина перетворилася на один із провідних центрів духовної освіти й музичного мистецтва. Тут формувалася нова генерація співців та керівників хорів, здатних вести богослужіння на високому професійному рівні. Таким чином, Лазар Баранович виступив не лише як церковний і культурний діяч, а й як справжній **покровитель співочої культури**, що заклав підвалини для розвитку української духовної музики у XVII столітті.

Якщо Лазар Баранович був покровителем музичної освіти й створив умови для розвитку співочих шкіл на Чернігівщині, то наступним етапом стало формування основ музичної теорії. Тут постає постать Миколи Дилецького — композитора й реформатора, чиї трактати й твори поширювалися в чернігівських монастирських архівах і використовувалися як навчальні посібники для співців та регентів. Його «Грамматика музикальна» заклала основи партесного співу, що визначив звучання української духовної музики XVII–XVIII століть і безпосередньо вплинув на формування чернігівської хорової традиції.

Микола Дилецький (бл. 1620–1680) — один із найвизначніших теоретиків і композиторів XVII століття, чия діяльність стала переломним моментом у розвитку української музичної культури. Він здобув освіту, ймовірно, у Вільні, працював у Києві, москові та смоленську, але його вплив поширювався далеко за межі цих центрів. Найважливішим внеском Дилецького став трактат «Грамматика музикальна», який вважається першим системним підручником з музичної теорії у Східній Європі. У ньому він виклав основи нотної грамоти, принципи гармонії та поліфонії, правила багатоголосного співу. Цей трактат активно використовувався в монастирських школах, зокрема й на Чернігівщині, де формувалася новий тип музичної освіти.

Дилецький заклад теоретичні й практичні основи партесного співу — складних багатоголосних концертів. Саме партесні твори стали вершиною барокової музики в Україні, а їх виконання вимагало високої майстерності від співців і регентів. Хоча композитор працював у Києві та Москві, його твори активно поширювалися й у Чернігові. Вони стали важливим елементом навчання, а його методика формувала музичну культуру регіону протягом кількох поколінь. Вплив Дилецького був настільки значним, що його ідеї визначили розвиток української духовної музики на кілька століть уперед.

Поряд із відомими постатями, що визначали розвиток музичної культури Чернігівщини, діяла ціла плеяда анонімних регентів та композиторів. Їхні твори, збережені в архівах Чернігова й Новгород-Сіверського, свідчать про високий рівень професійної майстерності та багатство творчих пошуків. Ці «невидимі майстри» творили музику для богослужінь, поєднуючи барокову складність із народними інтонаціями, формуючи неповторний стиль, який сучасні дослідники називають «чернігівським духовним концертом».

Вони були не лише виконавцями, а й наставниками, що передавали учням знання нотної грамоти, поліфонії та мистецтва керування хором. Їхня діяльність мала прикладний характер — музика творилася для служби, для молитви, для громади. Хоча імена цих майстрів залишилися в тіні історії, їхній спадок став фундаментом регіональної традиції й важливим чинником розвитку української духовної музики. Саме завдяки цим безіменним творцям Чернігівщина утвердилася як один із провідних центрів барокового хорового мистецтва, а залишена ними спадщина й сьогодні є вагомою частиною культурної пам'яті України.

Музична культура Чернігівщини XVII–XVIII століть постає як багатогранне явище, де освітні практики й духовне виховання перепліталися з творчістю визначних особистостей. Архієпископи-покровителі, композитори-новатори та невідомі регенти разом творили простір, у якому народжувалася традиція партесного співу й утверджувалася барокова хорова майстерність. Саме завдяки їхній діяльності Чернігівщина стала одним із провідних центрів українського музичного бароко, а її спадщина й сьогодні залишається важливим чинником культурної пам'яті та духовності.

Сьогодні, коли Україна переживає важкі випробування війною, повернення до маловідомих сторінок музичної історії Чернігівського краю набуває особливого значення. Росія намагається не лише відібрати наші території, а й привласнити історію та культурні надбання. Саме тому знання про музичну спадщину Чернігівщини XVII–XVIII століть стають актом культурного спротиву й утвердження власної ідентичності. Ця спадщина заслуговує на увагу сучасних педагогів і учнів та свідчить про глибоке коріння української культури, яке неможливо вирвати чи знищити. Ознайомлення з музичним мистецтвом тієї доби допомагає побачити приклади служіння культурі й духовним традиціям, усвідомити роль музики як засобу єднання та формування стійкості українського народу. Такий досвід виховує відчуття спадкоємності й відповідальності за збереження національної пам'яті.



Музика, що звучала під склепіннями чернігівських монастирів, була молитвою й силою єдності. І сьогодні вона нагадує нам: ми маємо власну традицію, власний голос і власну історію, яку ніхто не зможе відібрати. Усвідомлення цього робить нас спадкоємцями великої культурної спадщини та виховує покоління, яке здатне не лише берегти пам'ять минулого, а й продовжувати його традиції у найважчі часи.